

УДК 808.3-5

Ірина Пасічник, канд. філол. наук,
доцент кафедри української
мови ВДУ імені Лесі Українки

Предикати якості у канві інших семантичних типів предикатів

У статті розглянуто предикати якості на тлі інших семантичних типів предикатів, вирізнено та описано типи прикметникової валентності.

The article deals with the problem of predicatives of quality on the basis of semantic types of the predicatives. The types of adjective valency are distinguished and described.

Останні десятиріччя позначені намаганням лінгвістів глибше проникнути в механізм функціонування синтаксичного рівня мови, який організований надто складно. Це дало можливість розглядати синтаксичні одиниці з кількох боків, зокрема формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного. Одним із здобутків сучасної синтаксичної теорії є вивчення синтаксичної семантики, що поглиблює пізнання формально-граматичної і семантичної структур синтаксичних одиниць. Семантичний підхід у дослідженні синтаксису має безперечні переваги перед однобічним формально-граматичним підходом. Він виразно стверджує, що основною сферою синтаксичних одиниць є значення, заради висловлення думки приводиться в дію весь складний механізм мови.

Центральним питанням синтаксису є дослідження співвідношення формально-граматичної і семантичної структур синтаксичних одиниць [3, 3]. Спосіб організації семантики і процес її втілення у формально-граматичній структурі найпоказовіше відображається основною синтаксичною одиницею – реченням. Зміст речення у сучасній лінгвістиці переважно позначають термінами “семантична структура”, “глибинна структура”, “базова структура” тощо.

Формально-граматична і семантична структури речення становлять нероздільну єдність. Проте взаємозв'язок цих структур не означає їх тотожності, вони виявляють різну організацію. Формально-граматичну структуру речення становлять синтаксичні зв'язки і вирізнявані на їх основі члени речення. З формально-граматичного боку речення складається з головних, другорядних та опосередкованих другорядних членів у різних їх комбінаціях. На основі предикативного зв'язку і його форми взаємозалежної координації вирізняють головні члени речення – підмет і присудок. Семантико-синтаксична структура речення визначається з урахуванням семантико-синтаксичних відношень і виділених на їхній основі синтаксем.

Отже, у структурі речень конкретної мови існують два тісно взаємопов'язані типи елементарних синтаксичних одиниць – компоненти, що визначаються з урахуванням певного типу синтаксичного зв'язку, і синтаксеми, вирізнявані на основі семантико-синтаксичних відношень.

Семантико-синтаксичну структуру речень утворюють предикати та залежні від них іменникові компоненти. Особливості предикатних і субстанційних знаків можуть бути з'ясовані у складі елементарного простого речення. Елементарне з семантичного погляду речення містить один предикатний знак, що є його центральним компонентом, та одну або кілька іменникових синтаксем, останні зумовлені семантичною природою предиката.

У сучасній лінгвістиці є різні спроби класифікації предикатів. Вирізнити семантичні групи предикатів, які б характеризувалися найістотнішими ознаками, надзвичайно важко. Тому у мовознавстві представлені або надто узагальнені або надто подрібнені їх семантичні угруповання. Це пояснюється, очевидно, тим, що в основу поділу предикатів на семантичні типи покладено різні критерії, через що не досягнуто в цьому питанні загальноприйнятого рішення [3, 33]. Науковці надають перевагу класифікації дієслів як найпоказовішого формально-граматичного типу предикатів. Зацікавлення викликають класифікації дієслів або всієї сукупності предикатів, вміщені у працях Ю.Д.Апресяна, В.В.Богданова, Т.В.Булигіної, І.Р.Вихованця, Ф.Данеша, Г.Г.Сильницького, У.Чейфа та ін. Більшу цінність мають, безсумнівно, класифікації всієї сукупності предикатів. Наприклад, У.Чейф виділяє чотири групи предикатів: предикати стану, процесу, дії та процесу-дії, а з-поміж предикатів стану та дії відповідно за відсутності аргументів додатково виділяє амбієнтний (всеохоплюючий) стан і амбієнтну дію [4, 114-121]. Вказані групи предикатів учений виділяє за характером супровідних іменників-аргументів. Так, предикат дії передбачає, щоб його супроводжував іменник із семантичною функцією діяча і щоб іменник стосувався назв істот; предикат стану вимагає іменника-носія стану, пацієнта; предикат процесу має аргументом іменник, який змінює свій стан; предикат процесу-дії характеризується подвійною сутністю: як процес, він викликає зміну стану іменника-пацієнта, а як дія, він виражає, що робить хтось, його діяч, агент. В.В.Богданов також диференціює предикати на чотири основні типи, проте виділені типи в обох дослідників мають певні семантичні відмінності. Так, В.В.Богданов, крім дій і станів, виділяє властивості та відношення. На його думку, здатність виражати відношення мають лише багатомісні (з декількома залежними аргументами) предикати [1, 51]. Описані вище класифікації в деяких пунктах збігаються і відбивають суттєві ознаки предикатних компонентів речення. Не досить аргументованим є у них вирізнення предикатів процесу і предикатів процесу-дії (У.Чейф), властивості і відношення (В.В.Богданов).

На думку І.Р.Вихованця, “предикати поділяються на два найбільш узагальнених класи: предикати дії і предикати стану. Це основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. Предикати дії пов’язуються з активним предметом (звичайно особою), діячем, від якого походить дія, а предикати стану — з пасивним предметом (як істотою, так і неістотою), носієм стану, якому належить стан, якому приписується відповідний стан” [3, 34]. У своїх подальших дослідженнях учений конкретизує вказану класифікацію і виділяє такі семантичні типи предикатів: предикати дії, предикати стану, предикати процесу, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості [2, 93-111].

З-поміж названих типів предикатів предикати якості становлять особливий розряд і характеризуються специфічними сполучувальними, семантичними і граматичними особливостями. Вони вживаються на позначення постійної, невід’ємної від предмета ознаки, що є його природною сутністю. Їм притаманна відносна незалежність від часу, відсутність чітких часових меж існування зв’язку між суб’єктом і належною йому ознакою. Якість характеризується цілісністю переміщення на часовій осі, не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу, а постає такою властивістю, за якою один предикат відрізняється від іншого предиката. Отже, на відміну від інших семантичних типів предикатів, для предикатів якості властива статичність, незмінність, постійна внутрішня належність предметові. До предикатів якості належать прикметники, які виражають власне-ознаку як безпосередню властивість предмета і формують семантико-граматичний розряд якісних прикметників, напр.: *...ліс був ще чорний...* (У.Самчук); *Наталка була бліда, худа* (У.Самчук); *Дуліб був стомлений* (П.Загребельний); *Ніч була ясна і спокійна* (О.Назарук); *Дівчина і хлопець юні* (Д.Павличко). У функції предиката також засвідчений перехідний семантико-граматичний розряд відносно-якісних прикметників, напр.: *– Валю, хіба ж я скляний? – Ти не скляний. Ти коло дерева робиш – ти дерев’яний, – знайшлася вона* (Б.Харчук); *Море срібне* (В.Лазарук); *Віконце золоте* (Л.Костенко).

Більшість прикметників сучасної української мови вживається у присудковій позиції як вторинній формально-синтаксичній позиції. Лише частина прикметників спеціалізована на використанні у функції присудка. Формально-синтаксична присудкова спеціалізація предикатних прикметників закріплена їх семантико-синтаксичною валентністю, обсяг якої не можна заздалегідь визначити суто теоретично для всіх предикатів якості. Його можна встановити тільки після детального вивчення всієї сукупності прикметникових предикатів. У граматичній системі української мови обсяг семантико-синтаксичної валентності предикатних прикметників корелює зі ступенями їхньої предикативності (або напівпредикативності): дво- і тривалентні прикметники закріплені переважно у присудковій

позиції як первинній формально-синтаксичній позиції, для одновалентних прикметників функція присудка є не типовою, вторинною.

Прикметникові предикати звичайно вимагають у ролі залежних субстанційних синтаксем власне-іменників, тобто іменників із конкретним значенням, напр.: *Там повен двір любистку* (Л.Костенко); *Вода була ще каламутна* (Ю.Мушкетик); *Максимільян був так само прихильний до своєї незвичайної сестри* (В.Врублевська). Із власне-іменниками зближуються ті абстрактні іменники, які заступають конкретні іменники в певній семантико-синтаксичній позиції речення, пор.: .. *ця хмара подібна буде профілем своїм до першого мого кохання* (М.Вінграновський) і *Ця хмара подібна буде профілем своїм до першої моєї дівчини*. Частина прикметникових предикатів реалізують свою семантику через невластне-іменники або елементи неіменникового характеру – неморфологізовані форми, напр.: *Душа твоя повна світла* (О.Гончар); *Дружини Святослава і Рюрика .. були готові грудьми зустріти Кончака на дальніх підступах до Києва* (В.Малик). Власне-іменники мають властиві для реалізації валентності граматичні засоби, якими є прийменникові і безприйменникові відмінкові форми. Невласне-іменники, хоча і не виражають значення реальної предметності, проте заступають позицію власне-іменників, тобто зумовлені валентністю предикативних прикметників.

Валентність предикатів якості представлена у двох вимірах: семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному. Семантико-синтаксична валентність вимагає певних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками й не допускає контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Формально-синтаксична валентність передбачає заповнення відкритих позицій облігаторними або факультативними синтаксемами в певних граматичних формах. Облігаторні компоненти мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення призводить до ущербності речення (змістової або граматичної), напр.: *Усіх небес ця мати варта* (І.Драч); *Село хоч бідне на достаток, зате багате на дітей* (О.Богачук); *(Лисенко) став зовсім неухажним до тих блискучих прийомів..*(Є.Товстуха). Факультативні компоненти, хоч і належать до зумовлених валентністю предиката елементів семантичної структури речення, проте для них характерний менший ступінь необхідності і їх можна вилучити без істотних змін у змісті речення, напр.: *(Царевич) гарний лицем ..* (Ю.Мушкетик); *Я тілом – дужий, духом – чистий..*(Д.Павличко); *Досить різноманітним (за формою) було бронзове та срібне намисто* (Г.Півторак).

Прикметниковий предикат із залежними від нього субстанційними компонентами формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Він відображає як модально-часові характеристики, так і синтаксемний склад елементарних простих речень.

Усі синтаксеми, навіть найголовніша – суб’єктна, зумовлені семантичною природою предиката. У структурі семантично елементарних речень предикати якості репрезентовані як одно-тривалентні одиниці, які необхідно класифікувати за якісним і кількісним складом залежних іменникових компонентів. Одновалентні прикметникові предикати здатні поєднуватися тільки з одним облігаторним компонентом – суб’єктивним (**азартний, здібний, здоровий, дбайливий, дорослий** і под.), напр.: *Люди були мовчазні* (Ю.Щербак); *Обрій голубий* (В.Лазарук). Двовалентні предикати якості можуть поєднуватися з двома облігаторними компонентами – суб’єктивним і власне-об’єктивним (**вартий, гідний, здатний, знайомий, певний** тощо), а також з одним облігаторним (суб’єктивним) та одним факультативним (об’єктивним із семантикою уточнення або обмеження) елементом (**головний, образливий, трагічний, фатальний; блідий, малий, повний, хворий** і под.), напр.: *Інна знайома з хлопцем* (О.Гончар); *Не схильний Лука Лихобор до легких фліртів* (В.Собко); *Дорога .. була трагічною (для експедиції)* (“Географія материків”); *(Мирилка) тонкий станом* (Ю.Мушкетик). Серед тривалентних предикатів якості варто виділити: предикати, що сполучаються з трьома облігаторними (суб’єктивним, власне-об’єктивним і адресатним) компонентами (**винний, винуватий** тощо); предикати з двома облігаторними (суб’єктивним і власне-об’єктивним) та одним факультативним (об’єктивним із семантикою обмеження) елементами (**аналогічний, близький, відомий, схожий** та ін.); предикати з одним облігаторним (суб’єктивним) і двома факультативними (об’єктивним із семантикою обмеження та об’єктивним із семантикою уточнення) компонентами (**гарний, приємний, симпатичний, огидний** тощо), напр.: – *А що винен Карфаген римлянам?* (Б.Лепкий); *Париж .. не зобов’язаний нікому нічим* (В. Коротич); .. *я сам чимось йому неприємний...* (“Не відлюбив свою тривогу ранню...”).

Отже, для предикатів якості, як і інших семантичних типів предикатів, у системі мови характерні особливі сполучувальні, семантичні та граматичні ознаки. У граматичній структурі мови прикметникові предикати є статичними ознаками, що протиставляються діям і процесам – динамічним ознакам. Предикати якості – це переважно одновалентні одиниці, рідше – дво- і тривалентні.

Література

1. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222с.

3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219с.
4. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482с.